

Andrzej Bożyk
Lubycza Królewska
rutenia@wp.pl

Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej w świetle badań polskich i ukraińskich po 1989 roku.

The Polish-Ukrainian conflict in the south-eastern Province of Lublin under German occupation in Polish and Ukrainian historiography after 1989.

Streszczenie:

Artykuł przedstawia polsko - ukraińską konfrontację na południowo - wschodniej Lubelszczyźnie w świetle historiografii polskiej i ukraińskiej. Większość historyków ukraińskich uważa, że geneza antypolskiej akcji na Wołyniu tkwi w analogicznych działaniach polskiego podziemia na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1941-(wiosna)1943. Polska historiografia odrzuca tę tezę, traktując ofiary ukraińskie jako odwet za działalność kolaboracyjną środowisk ukraińskich. Niemiecka polityka narodowościowa zdeterminowała istniejący tu antagonizm polsko-ukraiński. Konflikt zaogniły operacje „Ukraineraktion” i „Wehrwolf” przeprowadzone w ramach niemieckiej akcji wysiedleńczo-pacyfikacyjnej na Zamojszczyźnie (listopad 1942-sierpień 1943). Apogeum wydarzeń wołyńskich – lato 1943 r. – definitywnie zniwelowało szanse na zminimalizowanie zbrojnej konfrontacji między oddziałami AK i BCh, a formacjami UNS-u i policji ukraińskiej. Do najintensywniejszych starć doszło wiosną 1944 r. we wschodniej części powiatu tomaszowskiego i południowo-zachodniej hrubieszowskiego.

Słowa kluczowe: kolaboracja, Ukraiński Centralny Komitet, dystrykt lubelski

Summary:

The article depicts Polish-Ukrainian confrontation in the south-eastern region of Lublin in the light of Polish and Ukrainian historiography. The majority of Ukrainian historians consider that the genesis of the anti-Polish action in Volhynia is caused by similar actions of the Polish underground in Chelm and Southern Podlasie region in 1941-(spring)1943. Polish historiography rejects this argument, considering Ukrainian victims to be the retaliation for collaboration activities of Ukrainian circles. German ethnic policy determined the here existing Polish-Ukrainian antagonism. The conflict was exacerbated by “Ukraineraktion” and “Wehrwolf” operations, which took place as a part of the German displacement and pacification action in Zamosc region (November 1942-August 1943). The apogee of Volhynia events – the summer of 1943 – definitely eliminated the chance of minimizing an armed confrontation between the groups of AK and BCh and the units of UNS and the Ukrainian police. The most intensive clashes took place in the spring of 1944 in the eastern part of Tomaszow county and south-western part of Hrubieszow county.

Keywords: collaboration, Ukrainian Central Committee, district of Lublin

Do 1989 r. konfrontacja polsko-ukraińska na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie była stosunkowo słabo przedstawiona zarówno przez historiografię polską, jak ukraińską¹. Ówczesne publikacje nie ukazywały problematyki konfliktu na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w sposób całościowy, ograniczając się do zasygnalizowania wybranych aspektów, zwłaszcza w kontekście hitlerowskiej akcji depolonizacyjnej na Zamojszczyźnie. Dorobek naukowy z lat 1945-1989 dotyczący tego okresu i terytorium jest obecnie w dużej części zdezaktualizowany, w doborze czy interpretacji faktów nierzadko charakteryzuje się tendencyjnością (najczęściej proweniencji narodowej) i w efekcie skłania do podejmowania dalszych bardziej krytycznych badań.

Historycy ukraińscy dopiero po 1991 r. mogli swobodnie objąć badaniami naukowymi dane zagadnienie. Większość z nich przyjęła za *constans* tezę ukraińskiej historiografii emigracyjnej, iż genezy antypolskiej akcji na Wołyniu w 1943 r. należy szukać w eksterminacji ludności ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1941-(wiosna)1943². Innego zdania jest I. Iljuszyn twierdząc, że wydarzenia na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie – mimo, że wiedziały o nich wołyńskie struktury OUN – nie były bezpośrednim impulsem dla rozpoczęcia antypolskiej akcji na Wołyniu³. Polska historiografia po 1989 r. również różnie traktuje konflikt polsko-ukraiński na ziemi nadbużańskiej podczas okupacji niemieckiej. Część historyków całkowicie odrzuca tezę historiografii ukraińskiej – ofiary ukraińskie na ziemi nadbużańskiej w okresie 1941-1943 traktują jedynie jako odwet za działalność kolaboracyjną środowisk ukraińskich. Genezę antyukraińskiej akcji na tym terenie wiosną 1944 r. widzą w wydarzeniach wołyńskich, mających miejsce rok

¹ П. Мірчук, Українська Повстанська Армія 1942 - 1952. Документи і матеріали, München 1953, s. 133-135; Л. Шанковський Українська Повстанська Армія, w: Історія українського війська, red. І. Крип'якевич, Winipeg 1953, s. 695-700; В. Верига, Дорогами другої світової війни, Toronto 1981, s. 185, 224-231, 235-238; І.Фур, Грубешівщина в роки німецької окупації, w: Надбужанщина. Історико – мемуарний збірник, red. М. Мартинюк, New Jork-Paryż-Sydney-Toronto 1986, t. 1, s. 725-728; R. Torzecki, Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Lubelszczyźnie, w: Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939-1945 r., Warszawa 1988, s. 231-240; W. Wołoczew, Przyczynek do stanowiska ugrupowań obozu londyńskiego na Lubelszczyźnie wobec kwestii ukraińskiej (1940-1944), w: Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały, Warszawa 1969, t. 5, s. 161-169; J. Markiewicz, Partyzancki kraj. Zamojszczyzna I I 1944-15 VI 1944, Lublin 1985; Z. Mańkowski, Między Wisłą a Bugiem. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa, Lublin 1978.

² Історія України, red. Я. Зайцев, Львів 1996, s. 311; О. Субтельний, Україна. Історія, Київ 1991, s. 412; В. Процюк, Книга пам'яті, Документи і матеріали, Львів 1996, s. 51-93; Т. Гунчак, Україна перша половина ХХ століття, Київ 1993, s. 276; І. Салок, М. Горний, Історична Холмщина в описах, дослідженнях, спогадах, Львів 1996, s. 126-128; В. Сергійчук, Трагедія українців Польщі, Тернопіль 1997, s. 36, 53-57; В. Косик, Україна і Німеччина в другій світовій війні, Пару́ж-New York-Lwiv 1993, s. 395.

³ І. Ілюшин, Волинська трагедія 1943-1944 рр., Київ 2003, s. 177-178; tegoż: Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині у 1943 році. Документи свідчать, „Український альманах” 2003, s. 168.

wcześniej⁴. Podobną pozycję prezentują G. Motyka i M. Jasiak, choć mają nieco odmienne spojrzenie dotyczące przyczyn akcji polskiego podziemia tzn. nie wszystkie były uzasadnione faktem kolaboracji Ukraińców z okupantem niemieckim⁵. Z kolei R. Drozd uważa, że antyukraińska akcja na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie w latach 1941-(wiosna)1943 miała w pewnym stopniu wpływ na eskalację konfliktu polsko-ukraińskiego na Wołyniu. Natomiast zdecydowanie zdeterminowała antypolskie działania ukraińskiej partyzantki w Galicji wiosną 1944 roku⁶. Pozycję tożsamą ze stanowiskiem historiografii ukraińskiej zajmuje M. Siwicki⁷.

Przyczyny historyczne konfliktu

Genezy konfliktu polsko-ukraińskiego na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu należy doszukiwać się w przeszłości tych terenów. Od połowy XIV w. po dostaniu się w orbitę polskich wpływów, zamieszkująca Nadbuże prawosławna/greckokatolicka ludność ruska (ukraińska) ulegała stopniowej polonizacji i latynizacji. Po likwidacji unickiej diecezji chełmskiej (1875 r.) procesy asymilacyjne dotyczyły przede wszystkim indyferentnych narodowo tzw. kałakutów (eksunitów), którzy po ukazie tolerancyjnym (1905 r.) masowo przeszli na obrządek rzymskokatolicki. Stan stosunków narodowościowych odziedziczony po wiekach minionych został zburzony na przełomie XIX i XX w. w momencie krystalizowania się na tym obszarze ukraińskiej świadomości narodowej. Pojawienie się „kwestii ukraińskiej” polskie elity zinterpretowały jako intrygę zaborców służącą do osłabienia żywiołu polskiego na ziemiach nadbużańskich⁸. Taki stosunek do problematyki ukraińskiej legł następnie u podstaw dyskryminacyjnej polityki II RP wobec Ukraińców wschodniej Lubelszczyzny, która apogeum osiągnęła pod koniec lat trzydziestych w postaci tzw. akcji

4 Cz. Partacz, *Kwestia ukraińska w polityce rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945)*, Koszalin 2001, s. 136; tegoż: *Działalność nacjonalistów ukraińskich w Ziemi Chełmskiej i na Podlasiu 1939-1944*, w: *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-2004*, red. B. Grott, Warszawa 2004, s. 65-66, 69-70, 91; K. Łada, Cz. Partacz, *Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941-1943*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002, s. 40.

5 G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach*, Warszawa 1999, s. 90-93, 147-148; tegoż, Г. Мотика, *Антипольська акція ОУН-УПА, „Український альманах” 2003*, s. 184; М. Ясяк, *Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації*, w: *Україна – Польща: важкі питання*, Варшава 1999, t. 4, s. 210-211.

6 Р. Дрозд, *Навколо причин антипольської акції ОУН-УПА, „Український альманах” 2003*, s. 173, 176.

7 M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, Warszawa 1994, t. 3 s. 47-52.

8 M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, s. 20-37; M. Roszczenko, *Unia a świadomość narodowa mieszkańców Podlasia i Chełmszczyzny*, w: *Unia brzeska i jej następstwa (materiały sesji naukowej)*, Gdańsk 1991, s. 49-57; Г. Куприянович, *Український етнос на Холмщині і Підляшші у ХІХ-ХХ ст.*, w: *Холмщина і Підляшшя історико – етнографічне дослідження*, red. В. Борисенко, Київ 1997, s. 59-61; G. Motyka, *Tak było...*, s. 56, 60-63; F. Rzemieniuk, *Unicy Polscy 1596-1946*, Siedlce 1998, s. 42-70, 105-107, 160-165; Я. Пастернак, *Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи)*, Winipeg-Toronto 1989.

rewindykacyjno-polonizacyjnej w 1938 roku⁹. W efekcie zaostrzył się antagonizm polsko-ukraiński na tym terenie, który w okresie okupacji hitlerowskiej uległ dalszemu pogłębieniu w wyniku niemieckiej polityki narodowościowej.

Lata 1939-1942: od antagonizmu do zbrojnej konfrontacji

Antypolską postawę Ukraińcy zademonstrowali już w czasie kampanii wrześniowej. Na Południowym Podlasiu doszło wówczas do kilku zbrojnych wystąpień bojówek ukraińskich – przeciwko Wojsku Polskiemu – powiązanych z Komunistyczną Partią Zachodniej Ukrainy. Analogiczne akcje inspirowała Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) na Chełmszczyźnie¹⁰. Po ustaniu walk polsko-niemieckich jesienią 1939 r. środowiska ukraińskie Chełmszczyzny i Płd. Podlasia powołały do życia tzw. ukraińskie komitety narodowe. Te z kolei przekształciły się wkrótce w Ukraińskie Komitety Pomocy (UKP) i funkcjonowały jako agendy terenowe utworzonego wiosną 1940 r. w Krakowie Ukraińskiego Centralnego Komitetu (UCK). Na czele UCK stanął powiązany z melnykowską frakcją Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN-M) W. Kubijowicz. Komitet reprezentował nadrzędne interesy ludności ukraińskiej wobec władz niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie (GG). UCK miał charakter organizacji opieki społecznej, lecz prowadził także działalność kulturalno-oświatową i pośrednio wywierał wpływ na kwestie ekonomiczne i religijne¹¹. Niemcy nie poparli ukraińskich postulatów dotyczących nadania UCK kompetencji o charakterze politycznym. Wiąże się z tym fakt odrzucenia w listopadzie 1939 r. projektu W. Kubijowicza dotyczącego utworzenia organizacji reprezentującej Ukraińców w GG – Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowego. Nie uzyskały również niemieckiej akceptacji memoriały Komitetu z 18 kwietnia i 21 czerwca 1941 r. w sprawie utworzenia w GG strefy ukraińskiej, obejmującej również Chełmszczyznę i Południowe Podlasie w granicach ustalonych traktatem brzeskim 1918 r. Mimo to na Lubelszczyźnie UKP dość ściśle współpracowały z niemieckimi władzami okupa-

⁹ G. Motyka, *Tak było...* s. 60-63, 72-76; Ю. Макар, *Холмщина в першій половині XX століття*, Львів 2003, s. 18-23, 40-43; R. Torzecki, *Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie drugiej wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 4, s. 75-77; Я. Пастернак, *Нарис історії...*, s. 247-250; І. Винниченко, *Українці Берейстейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині XX століття. Хроніка подій*, Київ 2002, s. 173-178, 182, 195, 244; G. Kuprianowicz, *Projekt „rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, w: red. Я. Ісаєвич, *Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*, red. Я. Ісаєвич, Львів 2003, s. 99-118; G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, Lublin 2007, s. 261-288.

¹⁰ R. Soszyński, *Piszczac – miasto ongiś królewskie*, Biała Podlaska 1992, s. 91-92; В. Резмер, *Позиція і участь українців у німецько польській кампанії 1939 р.*, w: *Україна – Польща: важкі питання*, Варшава 1999, t. 4, s. 28-31; A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998, s. 94-95.

¹¹ Я. Пастернак, *Нарис історії...*, s. 251-267; Ю. Макар, *Н Холмщина В...*, s. 27-40.

cyjnymi. Kontakty te niekiedy znacznie wykraczały poza niezbędne ramy, ewoluując w kierunku kolaboracji. Szczególnie dotyczyło to działalności L. Hołejki, przedstawiciela (od kwietnia 1942 r.) UCK w dystrykcie lubelskim. Wpłynęło to na stosunki z Radą Główną Opiekuńczą (RGO), polskim odpowiednikiem UCK. Latem 1943 r. RGO w Lublinie nie przyjęła pomocy finansowej UCK dla uchodźców z Wołynia¹².

Z drugiej strony, jeśli dla Polaków dana sytuacja oznaczała okupację, to z punktu widzenia Ukraińców była to „zmiana okupanta”, z którym duża część społeczeństwa ukraińskiego wiązała nadzieję na poprawę swojego położenia. Jednak nawet współpracując z Niemcami UCK robił to w imię własnego interesu narodowego tzn.: minimalizował polskie wpływy i wzmacniał świadomość narodową Ukraińców¹³. Nie należy więc Komitetu jednoznacznie określać jako bezwolną instytucję ukraińskich kolaborantów. Większość aktywistów UCK stroniła od kolaboracji, wykorzystując Komitet do zapewnienia Ukraińcom warunków niezbędnych dla ich narodowego bytu. Taką pozycję zajmowali już jesienią 1939 r. ukraińscy działacze społeczno-polityczni z Południowego Podlasia, m.in.: I. Pasternak i T. Ołesijuk. Obaj zwracali uwagę na instrumentalność polityki niemieckiej wobec Ukraińców¹⁴.

Sprawą priorytetową dla UCK była kwestia ukrainizacji szkolnictwa. W marcu 1941 r. istniało w dystrykcie lubelskim ponad 500 ukraińskich placówek oświatowych, co było niebywałym postępem biorąc pod uwagę fakt, iż do 1939 r. na Lubelszczyźnie nie istniała ani jedna ukraińska szkoła. W celu rewindykacji spolonizowanych Ukraińców, głównie podlaskich „kałakutów” szkoły tworzone także w miejscowościach ze znikomym odsetkiem Ukraińców. Z drugiej strony około 200 tys. „kałakutów” podpisało w tym czasie ukraińską listę narodowościową¹⁵. Stali się w ten sposób swoistymi zakładnikami obu ruchów narodowych na tym terenie. Ukrainizacji uległa także Cerkiew prawosławna. Jesienią 1940 r. utworzono chełmsko-podlaską diecezję pod zwierzchnictwem biskupa Iłariona (I. Ohijenki). Odzyskano 20 świątyń – w tym

¹² R. Torzecki, Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej, Warszawa 1993, s. 52-55; G. Motyka, Tak było..., s.89.

¹³ F.M. Grelka, Ukrainizacja w dobie podporządkowania ras. Ukraiński Komitet Centralny w Generalnej Guberni w latach 1939-1941, w: „Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu” 2002, nr 8, s. 121, 127; В. Сергійчук, Український здвиг: Закароння 1939-1947, Київ 2004, s. 56-70, 74-86, 182-184, 189-200, 211-228.

¹⁴ Cz. Madajczyk, Między neutralną współpracą ludności terytoriów okupowanych a kolaboracją z Niemcami, w: „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu” 1992, t. 34, s. 30, 37; J. Pasternak, Нарис історії..., s. 413-417.

¹⁵ R. Torzecki, Polacy i Ukraińcy..., s. 47-48, 50; В. Слободан, Церкви Холмської епархії, Львів 2005, s. 31; Cz. Partacz, Działalność nacjonalistów ..., s. 68-69; I. Hrywna, Cerkiew prawosławna na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w dwudziestolecu międzywojennym, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1992-1993, t. I/II, s. 359; Я. Пастернак, Нарис історії..., s. 258-260; M. Walczak, Szkolnictwo ukraińskie w Generalnym Gubernatorstwie, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1992, nr 3-4, s. 159; Ю. Макар, Холмщина в..., s. 29-32; В. Сергійчук, Український здвиг. Закароння. 1939-1947, Львів 2007, s. 43-46, 86-90.

katedrę w Chełmie – rewindykowanych przez władze polskie w okresie międzywojennym. W 1944 r. funkcjonowały 174 parafie i filie. Prężnie rozwijała się ukraińska spółdzielczość. W połowie 1942 r. istniało na Lubelszczyźnie 553 kooperatyw zrzeszonych Patronacie Ukraińskiej Kooperacji¹⁶. Ukraińcy obsadzili w ograniczonym zakresie stanowiska w administracji lokalnej. Przejęli również ziemię Polaków wysiedlonych z pasa nadgranicznego oraz częściowo mienie pożydowskie. Jednak jesienią 1940 r. miejsce wysiedlonej (głównie z powiatu chełmskiego) ludności niemieckiej, zajęli w większości Polacy przesiedleni z ziem II RP włączonych bezpośrednio do Rzeszy¹⁷. Władze niemieckie powołały w pierwszej połowie 1940 r. Ukraińską Policję Pomocniczą (UPP), a jesienią utworzyły w Chełmie szkołę policyjną. W dystrykcie lubelskim w grudniu 1942 r. UPP liczyła 4 oficerów i 143 policjantów skupionych w 40 posterunkach zlokalizowanych wyłącznie w gminach z przewagą ludności ukraińskiej. Dość szybko UPP na Lubelszczyźnie została zinfiltrowana przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów frakcji banderowskiej (OUN-B)¹⁸.

„Ukraiński renesans” spotkał się z negatywną reakcją polskiej społeczności południowo-wschodniej Lubelszczyzny. Reakcja była adekwatna szczególnie gdy weźmiemy pod uwagę fakt, iż zgodnie z założeniami akcji rewindykacyjno-polonizacyjnej „problem” ukraiński na tym terenie miał być „rozwiązany” do 1941 roku¹⁹. Jej kontynuowanie i ostateczną realizację drogą zmiany struktury etnicznej regionu, przerwała II wojna światowa i w konsekwencji niemiecka polityka narodowościowa. Od początków okupacji niemieckiej działalność środowisk ukraińskich na Lubelszczyźnie była przedmiotem zainteresowania polskiego ruchu oporu. Wzrost aktywności ukraińskiej w różnych dziedzinach życia społecznego Polacy potraktowali jako zagrożenie polskości, któremu należy się przeciwstawić z wykorzystaniem wszystkich środków. Mimo to liczba ofiar ukraińskich w latach 1941-1942 była stosunkowo niewielka: 4 osoby w 1941 r. i już 34 w roku następnym²⁰. Według innych

¹⁶ Ю. Макар, Холмщина в..., s. 32-36, 38-40; Г. Куприянович, Український етнос..., s. 67; І.Фур, Українська кооперація на Холмщині, w: Надбужанщина. Історико – мемуарний збірник, red. М. Мартинюк, New Jork-Paryż-Sydney-Toronto 1989, t. 2, s. 681-697.

¹⁷ В. Сергійчук, Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації, w: Україна – Польща: важкі питання, Варшава 1999, t. 4, s. 170-171; G. Motyka, Tak było..., s. 83; R. Torzecki, Polacy i Ukraińcy..., s. 47, 49-50.

¹⁸ A. Hempel, Pogrobowcy Kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939 -1945, Warszawa 1990, s. 53-58; А. Боляновський, Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945), Львів 2003, s. 41; Закерзоня. Спомини вояків Української Повстанської Армії, red. Б. Гук, Варшава 1998, t. 4, s. 50-56.

¹⁹ G. Kuprianowicz, Projekty „rozwiązania” ..., s. 117-118.

²⁰ Список замордованих поєськими бандами діячів Підляшшя і Холмщини Michael Chomiak Papers, 85.191/59, The Provincial Archives of Alberta (Canada), w: K. Partacz, K. Łada, Kto zaczął?..., s. 35-36; G. Motyka, Tak było..., s. 87-90; Ю. Макар, Холмщина в..., s. 40-42; В. Сергійчук, Український здвиг ..., s. 160-161.

danych na Zamojszczyźnie tylko w 1942 r. zginęło 123 Ukraińców. Były to ofiary niemieckich akcji pacyfikacyjnych, inspirowanych przez polską policję „granatową” i przy jej aktywnym współudziale. Z kolei uczestnictwo „ukraińskich” formacji policyjno-wojskowych w pacyfikacjach polskich wsi odnotowuje polska historiografia. W ich wyniku w 1942 r. zginęło 119, a w 1943 r. – 325 osób. Dodatkowo w latach 1941-1943 miały miejsce wzajemne denuncjacje środowisk konspiracyjnych. Niemcy skwapliwie wykorzystali je do podsycania antagonizmów narodowościowych²¹.

Wroga postawa podziemia polskiego skłoniła Ukraińców do powołania 16 czerwca 1942 r. w Hrubieszowie paramilitarnej organizacji konspiracyjnej (z czasem uzyskała od Niemców nieoficjalną zgodę na funkcjonowanie): Chełmskiego Legionu Samoobrony (ChLS). Formacja weszła w skład tworzonej od połowy 1943 r. Ukraińskiej Narodowej Samoobrony (UNS), która na przełomie kwietnia i maja 1944 r. została włączona na tym terenie w struktury Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Zadaniem ChLS-u była ochrona ukraińskich instytucji i ludności ukraińskiej w powiecie hrubieszowskim. Utworzenie Legionu polski ruch oporu uznał za akt antypolski i 6 sierpnia 1942 r. przeprowadził nieudany atak na sztab Samoobrony²².

Walki polsko-ukraińskie w kontekście akcji wysiedleńczej na Zamojszczyźnie i wydarzeń wołyńskich

O wiele większe natężenie antyukraińskich akcji podziemia polskiego przyniósł 1943 r., zwłaszcza w powiecie hrubieszowskim. Analogiczne działania w stosunku do ludności polskiej podjęła w tym czasie UPA na Wołyniu w powiecie sarneńskim i kostopolskim. Wydarzenia chełmskie i wołyńskie przebiegały równoległe, lecz w dużej mierze niezależnie od siebie, ponieważ miały odmienną genezę. Katalizatorem wydarzeń wołyńskich była dezercja ukraińskiej policji pomocniczej w marcu-kwietniu 1943 r. wskutek prowokacji sowieckiej, co w kontekście polityczno-militarnych planów OUN i UPA doprowadziło do rozpoczęcia antypolskiej akcji²³. Natomiast stosunki polsko-ukraińskie na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie na trwale zagościła hitlerowska akcja wysiedleńcza (listopad 1942 r. - sierpień 1943 r.) na Za-

²¹ M. Wardzyńska, *Formacja Wachmannschaften des SS – und Polizeiführers im Disrict Lublin*, Warszawa 1992, s. 10-31; Cz. Partacz, *Działania nacjonalistów ...*, s. 87; В. Сергійчук, *Український здвиг ...*, s. 161-163; М. Горний, *Трагедія українських сіл Холмщини 1943 – 1944*, Львів 2007, s. 65-70; G Motyka, *Tak było...*, s. 88, 176.

²² Ю. Макар, *Холмщина в...*, s. 44; М. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, t. 3, s. 49; А. Боляновський, *Українські військові...*, s. 260; Ю. Лукашук, *Холмщина в бородбі з окупантами*, w: *Надбужанщина. Історико – мемуарний...*, t. 4, s. 748-749; R. Ziętek, *Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej*, „*Rocznik Chełmski*” 2001, t. 7, s. 261-262.

²³ Ю. Макар, *Холмщина в...*, s. 44-45; G. Motyka, *Антипольська акція...*, s. 178-189, tegoż, *Українська партизанка 1942-1960*, Warszawa 2006, s. 187-195, 311-313.

mojszczyźnie. Dotyczyło to szczególnie operacji „Ukreineraktion” (styczeń-marzec 1943 r.), w ramach której częściowo wysiedlono Polaków z powiatów hrubieszowskiego i biłgorajskiego, a na ich miejsce osiedlono Ukraińców z powiatu zamojskiego. Celem „Ukreineraktion” było stworzenie „ukraińskiego” pasa ochronnego wokół niemieckiego obszaru osiedleńczego (powiat zamojski) osłaniającego Niemców od ataków polskiego ruchu oporu²⁴. „Niemiecka prowokacja” – jak trafnie określił te wydarzenia polski historyk A. L. Sowa – odniosła sukces. Kontratak polskiego podziemia, choć skierowany przeciwko inicjatorom akcji, jednocześnie bezpośrednio dotknął jej wymuszonych uczestników – ludność ukraińską.²⁵ Negatywny stosunek Polaków do ludności ukraińskiej potęgował fakt, iż w wysiedleniach i pacyfikacjach wsi polskich brała udział ukraińska policja, a ludność ukraińska była na ogół lepiej traktowana podczas przesiedleń w porównaniu z ludnością polską²⁶.

We wsi Strzelce w powiecie hrubieszowskim 6 lutego 1943 r. doszło do pierwszego antyukraińskiego zbrojnego wystąpienia polskiego ruchu oporu²⁷. Atak na mieszkańców wsi zmobilizował dowództwo ChLS-u do formowania i szkolenia nowych jednostek samoobrony. Oddziały Legionu początkowo tworzono przede wszystkim we wsiach zasiedlonych przez Ukraińców w wyniku operacji „Ukreineraktion” (północno-zachodnia część powiatu hrubieszowskiego i południowa biłgorajskiego). Późnym latem 1943 r. na bazie ChLS-u utworzono pierwsze bojówki UNS-u m.in.: D. Mykalagi „Oczereťa”, „Burlaki” i „Bulby”. Organizacja jednostek samoobrony była inspirowana i kierowana przez miejscowych działaczy na czele z M. Onyszkiewiczem „Orestem”, powiązanych z OUN-B. Pod koniec 1943 r. formacja liczyła ok. 300 osób, a w lipcu 1944 r. UNS na ziemi chełmskiej zwiększył swoją liczebność do ok. 500 członków²⁸.

W marcu 1943 r. podziemie polskie przystąpiło do zakrojonej na szeroką skalę operacji przeciwukraińskiej. Szczególnie aktywnie działał oddział hrubieszowski Batalionów Chłopskich pod dowództwem S. Basaja „Rysia”, rozbijając posterunki poli-

²⁴ Ю. Макар, Холмщина в..., s. 42-43; G. Motyka, Tak było..., s. 135-136; M. Горний, Трагедія українських..., s. 70-75; M. Jasiak, Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1944-1946, w: Polska-Ukraina: trudne pytania, Warszawa 2000, t. 7, s. 95-96; R. Ziętek, Konflikt polsko..., s. 262-263

²⁵ G. Motyka, Tak było..., s. 136-137; M. Ясяк, Становище і доля..., s. 211-212; A.L. Sowa, Stosunki polsko-ukraińskie..., s. 155-167; M. Горний, Трагедія українських..., s. 72 - 75; I Пјuszyn, Polskie podziemie w południowo – wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1939 -1947, w: Polska-Ukraina: trudne pytania, Warszawa 2000, t. 7, s. 41-47; B. Сергійчук, Український здвиг..., s. 204-211, 228-241, 245-265.

²⁶ Cz. Partacz, Działalność nacjonalistów..., s. 78, 86-87.

²⁷ S. Bielecki, Zwalczanie OUN i UPA przez AK w powiecie hrubieszowskim w latach 1939-1944, praca magisterska, KUL, Lublin 1992, s. 97; M. Горний, Трагедія українських..., s. 105.

²⁸ Я. Пастернак, Нарис історії..., s. 276-279; А. Боляновський, Українські військові..., s. 260-261; Закерзоння. Спомини вояків..., Warszawa 1994, t. 1, s. 199-200, Warszawa 1996, t. 2, s. 44, t. 4, s. 36-77; Ю. Лукашук, Холмщина в бородбі..., s. 756; G. Motyka, Tak było..., s. 180.

cji ukraińskiej w Kryłowie, Łaskowie, Modryniu i Szychowicach. Z kolei Kedyw obwodu hrubieszowskiego AK rozpoczął eliminację lokalnych aktywistów ukraińskich, zabito m.in. komendanta ChLS-u płk. J. Halczewskiego-Wojnarowskiego i prezesa hrubieszowskiego UKP dr. M. Strutyńskiego (pomimo porozumienia zawartego z dr Kulczyckim, szefem Polskiego Komitetu Pomocy w Hrubieszowie)²⁹. W maju 1943 r. polskie podziemie ponownie zaatakowało, stosując zasadę odpowiedzialności zbiorowej, wsie Nabród, Steniatyn, Żulice (pow. tomaszowski) oraz Mołożów, Strzelce i Uchanie (pow. hrubieszowski). Zginęło od 57 do 72 Ukraińców³⁰.

Do analogicznych akcji w latach 1942-1943 doszło w powiecie biłgorajskim – polski ruch oporu zlikwidował na tym terenie 54 Ukraińców. Ostatni zareagowali utworzeniem w Tarnogrodzie jesienią 1943 r. ok. 100-osobowego (w lipcu 1944 r. liczył 270 członków) oddziału samoobrony pod dowództwem działacza spółdzielczego W. Darmochwała. Działalność tarnogrodzkiego ChLS-u ograniczyła się do ochrony ukraińskich instytucji – szczególnie Powiatowego Związku Spółdzielczego w Tarnogrodzie³¹. Stosunki narodowościowe zaostrzyła tutaj niemiecka akcja pacyfikacyjno-wysiedleńcza „Wehrwolf” (czerwiec-lipiec 1943 r.): w miejsce wysiedlonej ludności polskiej osiedlano Ukraińców z powiatu tomaszowskiego i częściowo z hrubieszowskiego. Polskie formacje partyzanckie, aby zmusić nasiedloną ludność ukraińską do opuszczenia powiatu, pacyfikowały wsie zasiedlone przez Ukraińców m.in.: Aleksandrów i Bukowinę. Pod wpływem wydarzeń wołyńskich, Polacy zaatakowali jesienią posterunki policji ukraińskiej w Księżpolu i Łukowej³². W ramach akcji odwetowych policja ukraińska wspólnie z oddziałami niemieckimi dokonała pacyfikacji wsi Potok Górny – zginęło 21 Polaków. W wyniku tych działań do grudnia 1943 r. powiat biłgorajski opuściło ok. 4 tys. Ukraińców z 6 tys. nasiedlonych podczas operacji „Ukraineraktion” i „Wehrwolf”³³.

²⁹ R. Ziętek, *Konflikt polsko...*, s. 265; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, t. 3, s. 49, 103; W. Jaroszyński, B. Kłembowski, E. Tokarczuk, *Łuny nad Bugiem i Huczwą. Walki oddziałów AK i BCCh w Obwodzie Hrubieszowskim w latach 1939-1944*, Zamość 1992, s. 46-48; Я. Пастернак, *Напис исторії...*, s. 274, 276.

³⁰ G. Motyka, *op. cit.*, s. 177; *Надбужанщина...*, t. 2, s. 654-655; M. Горний, *Трагедія українських...*, s. 102-106; I Caban, *Na dwa fronty. Obwód AK Tomaszów Lubelski w walce Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami*, Lublin 1999, s. 86-88; *Список вбитих українських громадян складений люблінським представництвом Українського Центрального Комітету*, w: *Волинь і Холмщина...*, s. 493-498, 502, 504.

³¹ Odmienny od dotychczasowych pogląd na osobę i działalność W. Darmochwała przedstawił ostatnio B. Huk, *patrz: B. Гук, Невідомі листи Володимира Дармохвала*, w: „*Nasze Słowo*” 2008, nr 2-4. Jest to zarazem przykład potencjalnych możliwości nowych badań, które mogą całkowicie zmieniać tendencyjne ustalenia poprzedników.

³² J. Józwiakowski, *Armia Krajowa na Zamojszczyźnie*, Lublin 2007, t. 1, s. 482, 494-498.

³³ M. Siwicki, *op. cit.*, s. 98, 193-194, 200-203; G. Motyka, *Tak było...*, s. 172-174; *Walki oddziałów...*, t. 1, s. 329, 335, 346, 351, t.2, s.22, 34; В. Сергійчук, *Український здвиг...*, s. 239-241, 245-247; *Список вбитих українських...*, s. 505-506; А. Боляновський, *Українські військові...*, s. 260-261; A. L. Sowa, *Stosunki polsko...*, s. 164-165; *Закерзоння. Спомини вояків...*, Warszawa 1997, t. 3, s. 123-147.

Stosunki polsko-ukraińskie (w latach 1939-1944) w innych powiatach zabużańskich m.in. białopodlaskim, chełmskim, krasnostawskim, lubelskim, radzyńskim i włodawskim, mimo pewnego napięcia nie przybrały charakteru konfliktu zbrojnego. Decydujący był tu brak czynnika antagonizującego, jakim na Zamojszczyźnie była niemiecka akcja pacyfikacyjno-wysiedleńcza. W maju 1943 r. oddział AK (rzekomo za zabicie przez podziemie ukraińskie dwóch Polaków) wykonał wyrok na przewodniczącym UKP w Białej Podlaskiej I. Pasternaku – liderze społeczności ukraińskiej na Południowym Podlasiu. W sumie w latach 1941-1943 polski ruch oporu zlikwidował na tym terenie 110 ukraińskich działaczy społeczno-politycznych oraz aktywniejszych lub bardziej świadomych narodowo chłopów³⁴. W 1943 r. doszło tu także do kilku potyczek polskich formacji partyzanckich z policją ukraińską i jednostkami UNS-u. W powiecie chełmskim oddziały ukraińskiej samoobrony (komendant P. Diačenko „Kwitka”), liczyły jesienią 1943 r. ok. 100 członków. Stacjonujący w Białej Podlaskiej (luty-czerwiec 1944 r.) 3 batalion 5 „ukraińskiego” pułku policyjnego SS brał udział w akcjach pacyfikacyjnych w powiatach łukowskim i białopodlaskim³⁵. Pomimo wzajemnej niechęci, w tym regionie do lipca 1944 r. nie doszło do większych walk polsko-ukraińskich.

Ogółem w 1943 r. na Lubelszczyźnie zginęło z rąk polskiego podziemia – pod prawdziwymi lub wymaginanymi zarzutami kolaboracji z Niemcami – 456 Ukraińców. Byli to przede wszystkim świadomi narodowo chłopci – 286 ofiar, działacze UKP, policjanci, przedstawiciele lokalnej administracji i spółdzielczości ukraińskiej oraz księża prawosławni. Do wiosny 1943 r. nie są znane przypadki zamachów polskiego i ukraińskiego podziemia na działaczy narodowych obu społeczności w Galicji i na Wołyniu pomimo, że w obu regionach kolaboracja była zjawiskiem dość powszechnym. Biorąc pod uwagę powyższe, J. Isajewycz twierdzi, że nie można usprawiedliwiać zabójstw Ukraińców na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie w okresie 1941- (wiosna) 1943 r. faktem kolaboracji z władzami niemieckimi. To ukraińskie odrodzenie narodowo-religijne na ziemi chełmsko-podlaskiej było główną przyczyną operacji antyukraińskiej. Nieprzypadkowo akcję skierowano przede

³⁴ Список вбитих..., s. 500-502, 507-508; Cz. Partacz, K. Łada, Kto zaczął?...s. 35; S. Lewandowska, Nadbużańskiego Podlasia okupacyjny dzień powszedni 1939-1944, Warszawa 2003, s. 29; J. Pasternak, Нарис історії..., s. 274.

³⁵ Z. Kwiecień, Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Podlasiu w latach 1939-1947, w: Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia, Biała Podlaska 1990, s. 480; І. Мотика, Проблема польсько-української колаборації в роки другої світової війни, w: Україна – Польща: важкі питання, Луцьк 2004, t. 9, s. 239; G. Motyka, Tak było..., s. 206; I. Caban, Oddziały Armii Krajowej 7 Pułku Piechoty Legionów, Lublin 1994, s. 65-69, 84, 135-151; Я. Пастернак, Нарис історії..., s. 278; M. Siwicki, Dzieje konfliktów..., s. 189.

wszystkim przeciwko elicie ukraińskiej³⁶. Taki pogląd dominuje w historiografii ukraińskiej, zarówno emigracyjnej, jak po 1991 r. na Ukrainie³⁷. Natomiast polski historyk Cz. Partacz podkreśla w tym kontekście rolę elit ukraińskich w organizacji akcji wysiedleńczej na Zamojszczyźnie. Wskazuje, iż plany niemieckie w pewnym stopniu pokrywały się z projektami UCK z wiosny 1941 r. dotyczącymi reorganizacji demograficznej na obszarze południowo-wschodniej Lubelszczyzny. Fakt ten według historyka miał wpłynąć na reakcję polskiego podziemia w stosunku do Ukraińców³⁸

Wzmocniona aktywność polskiego ruchu oporu wobec ludności ukraińskiej w dystrykcie lubelskim zaniepokoiła niemieckie władze okupacyjne. W tym kontekście hitlerowcy celowo zainspirowali konfrontację polsko-ukraińską na tle narodowościowym. Wiosną 1943 r. Niemcy usunęły posterunki polskiej policji pomocniczej z powiatu hrubieszowskiego oraz udzielili Ukraińcom czynnego wsparcia m.in. latem tegoż roku usankcjonowano i dozbrojono oddziały ukraińskiej samoobrony w powiatach południowo-wschodniej Lubelszczyzny (początkowo tylko w chełmskim i hrubieszowskim)³⁹. W tym okresie uległy wzmocnieniu „ukraińskie” jednostki policyjno-wojskowe w strukturach niemieckich sił zbrojnych. W czerwcu 1943 r. przy wsparciu chełmskiego i hrubieszowskiego UKP ok. 1300 Ukraińców zmobilizowano do formacji Wachmannschaften des SS – und Polizeiführers (obóz szkoleniowy w Trawnikach). Z kolei w powiecie biłgorajskim w lipcu 700 ukraińskich ochotników wstąpiło do pułku policyjnego nr 32. Niebawem pułk rozformowano a jego członków włączono do 206 batalionu ochronnego i 6 galicyjskiego pułku policyjnego. „Ukraiński” batalion ochronny nr 203 (stacjonujący w Wólce Profeckiej k. Puław) w kwietniu 1943 r. brał udział w akcjach antypartyzanckich w okolicach Parczewa i Ostrowa Lubelskiego, a w pierwszej dekadzie lipca w operacji pacyfikacyjno-wysiedleńczej „Wehrwolf” w powiatach biłgorajskim i zamojskim. Natomiast sformowany w Lublinie batalion nr 206 w październiku uczestniczył w akcjach przeciwpartyzanckich w powiecie kraśnickim⁴⁰.

Wydarzenia na Wołyniu latem 1943 r. oraz napływ polskich uchodźców (ok. 6 tys. w sierpniu znalazło się w powiecie hrubieszowskim) ostatecznie przekreśliły szanse na zneutralizowanie konfliktu i istotnie zdeterminowały antyukraińskie na-

³⁶ Я. Ісаєвич, Холмськo – волинська трагедія: її передумови, перебіг і наслідки, w: Волинь і Холмщина..., s. 30; Список замордованих..., s. 35-36.

³⁷ В.Верига, Дорогами другої..., s. 185; В. Сергійчук, Трагедія українців..., s. 160-179; J. Makar, Холмщина в..., s. 40-50; М. Горний, Трагедія українських..., s. 62-75.

³⁸ Cz. Partacz, Działalność nacjonalistów..., s. 74-86.

³⁹ М. Siwicki, Dzieje konfliktów..., s.189; G. Motyka, Tak było..., s. 139.

⁴⁰ А. Боляновський, Українські військові..., s. 150, 163-164; Cz. Partacz, Działalność nacjonalistów..., s. 87-88; М. Wardzyńska, Formacja..., s. 10-31; В. Сергійчук, Український здвиг..., s. 242-244.

stroje na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie. We wrześniu, po dwumiesięcznej przerwie wymuszonej operacją „Wehrwolf”, polskie podziemie ponownie przystąpiło do akcji antyukraińskiej. Jej celem było zapobieżenie ewentualnej powtórce scenariusza wołyńskiego poprzez usunięcie Ukraińców z terenów między Bugiem a Huczwą. Kontynuowano likwidację posterunków policji i ukraińskich działaczy w powiatach hrubieszowskim i tomaszowskim⁴¹. Jesienią starcia oddziałów AK oraz BCh z policją ukraińską i bojówkami UNS-u przybrały formę wojny podjazdowej, w której ginęła przede wszystkim polska i ukraińska ludność cywilna. W wyniku akcji polskiego podziemia spalono m.in. wsie Pasieki, Mircze, zlikwidowano posterunki policji w Mienianach, Mołodiatyczach i Grabowcu (zginęło ok. 120-230 Ukraińców). Jednocześnie nastąpiły ukraińskie operacje antypolskie m.in. spacyfikowano wsie Dąbrowa, Honiatyn, Stara Wieś, Wasylów Wielki. Zginął wówczas komendant Obwodu Hrubieszów AK A. Rychel „Anioł”. Ogółem straty polskie wyniosły ok. 100 zabitych⁴².

1944 r. – apogeum konfliktu

Przełom 1943 i 1944 r. przyniósł przerwę w walkach polsko-ukraińskich, co obie strony wykorzystały do intensyfikacji prac organizacyjno-szkoleniowych. W lutym nastąpiła kolejna eskalacja konfliktu. Do walk dochodziło głównie na terenie powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego⁴³. Policja ukraińska i oddziały UNS-u zostały wsparte tutaj przez 2 batalion 5 „ukraińskiego” pułku policyjnego SS. Pułk w okresie od 20 lutego do 22 czerwca został rozlokowany wzdłuż Bugu z zadaniem rozbudowy linii obronnych. W marcu – kwietniu 2 batalion pułku brał udział w operacjach bojowych w powiecie hrubieszowskim przeciwko polskim formacjom partyzanckim⁴⁴. W trakcie tych akcji – 12 marca – batalion w rejonie Masłomęcza k. Hrubieszowa prawdopodobnie spalił w stodole ok. 100 Polaków⁴⁵. W marcu 136 członków batalionu zdezerterowało na czele z M. Łukaszewiczem „Jahodą”, tworząc kompanię

⁴¹ G. Motyka, *Tak było...*, s. 178-179; B. Сергійчук, *Український здвиг...*, s. 244-245; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, s. 192-193; I. Ijuszyn, *Polskie podziemie...*, s. 47.

⁴² M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, s. 99-116; *Walki oddziałów ZWZ-AK i BCh Inspektoratu Zamość w latach 1939-1944*, Zamość 1991, t. 1, s. 133-144, 156, 158, t. 2 s. 34; W. Jaroszyński, B. Kłębowski, E. Tokarczuk, *Łuny nad Bugiem...*, 32-34, 156, 159, 167; S. Bielecki, *Zwalczanie OUN...*, s. 102; G. Motyka, *op. cit.*, s. 180-182; *Список вбитих...*, s. 493-504; M. Горний, *Трагедія українських ...*, s. 109 -121.

⁴³ G. Motyka, *Tak było...*, s. 183-184; W. Jaroszyński, B. Kłębowski, B. Tokarczuk, *Łuny nad Bugiem ...*, s. 35, 71, 123-124; *Walki oddziałów ...*, t. 1 s. 254, 297.

⁴⁴ A. Боляновський, *Дивізія Галичина. Історія*, Львів 2000, s. 220.

⁴⁵ G. Motyka, *Dywizja SS Galizien (Hałczyzna)*, „Pamięć Sprawiedliwość” 2002, nr 1, s. 115; J. Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1956*, Warszawa 1995, s. 397.

UPA o kryptonimie „Wilki”⁴⁶. W walkach uczestniczył także stacjonujący w okolicach Hrubieszowa w okresie marzec-maj Wołyński (Ukraiński) Legion Samoobrony (WLS), formalnie batalion ochronny nr 31⁴⁷. Natomiast 5 marca w powiecie hrubieszowskim pojawił się wołyński oddział Jurczenki i Międzynarodowy Legion UPA (złożony z Azjatów – dezertierów z Armii Czerwonej). Formacje te jednak po kilku dniach wycofały się za Bug, wcześniej dokonując kilka antypolskich operacji w rejonie Kryłowa⁴⁸. W powiecie biłgorajskim działała tzw. Bojowa Grupa Beyersdorfa (BGB). Był to liczący ok. 1,7 tys. żołnierzy, specjalny oddział wydzielony z dywizji SS „Galizien” do zwalczania rajdu sowieckiej partyzantki pod dowództwem P. Werszyhory. W drugiej połowie lutego formację skoncentrowano w Lubaczowie. BGB od końca lutego do 30 marca prowadziła akcje przeciwko sowieckiej i polskiej partyzance w rejonie Tarnobroda i Biłgoraja⁴⁹.

Pod koniec lutego 1944 r. polskie podziemie Inspektoratu AK Zamość postanowiło ewakuować ludność polską z powiatów hrubieszowskiego i wschodniej części tomaszowskiego. Równocześnie zapadła decyzja o podjęciu operacji przeciwukraińskiej. Polska ofensywa miała w ten sposób uprzędzić uderzenie Ukraińców planowane według danych polskiego wywiadu na 16 marca⁵⁰. Oddziały Obwodu AK Tomaszów Lubelski pod dowództwem Z. Jachymka „Wiktora” miały zniszczyć siły ukraińskie w Sahryniu i Uhrynowie, a jednostki hrubieszowskiego AK S. Kwaśniewskiego „Wiktora” i Batalion BCh „Rysia” w Szychowicach i Łaskowie. Siły polskie liczyły łącznie ok. 2 tys. żołnierzy. Natarcie rozpoczęło się 10 marca uderzeniem na Sahryń broniony przez 20 ukraińskich policjantów oraz wg innych danych 200 członków miejscowego oddziału UNS-u (ostatnie zdaje się mocno przesadzone)⁵¹. W czasie ataku zginęło 245-812 Ukraińców, a według polskich szacunków ok. 200⁵². Niepowodzeniem zakończył się natomiast atak na Uhrynów broniony przez samo-

⁴⁶ Закерзоння.Спомини..., t. 1, s. 108, t. 2, s. 44-45, t. 4, s. 88-89; Л. Шанковський, УПА і дивізія, w: Українська дивізія Галичина. Історико – публіцистичний збірник, Київ-Торонто 1994, s. 59; А. Боляновський, Українські військові..., s. 384.

⁴⁷ А. Боляновський, Українські військові..., s. 262-265.

⁴⁸ М. Siwicki, Dzieje konfliktów..., s. 123; G. Motyka, Tak było..., s. 139, 145, 192.

⁴⁹ А. Боляновський, Українські військові..., s. 384-386; G. Motyka, Dywizja SS..., s. 113; Т. Гунчак, В мундирах ворога, Київ 1993, s. 72-74.

⁵⁰ G. Motyka, Tak było..., s. 184-187, 192; Я. Ісаєвич, Хомсько – волинська трагедія..., s. 41.

⁵¹ Я. Пастернак, Нарис історії..., s. 277; Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa w Obwodzie Tomaszów Lubelski. Relacje, wspomnienia, opracowania, dokumenty, red., I. Caban, Lublin 1997, s. 173-183.

⁵² М. Горний, Трагедія українських..., s. 133-146; I. Caban, Na dwa fronty. Obwód AK Tomaszów Lubelski w walce z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami, Lublin 1999, s. 188; M. Siwicki, Dzieje konfliktów..., s. 103; Ю. Макар, Холмщина..., s. 53.

obronę i pododdział 2 batalionu 5 pułku policyjnego SS⁵³. Tego samego dnia Polacy zaatakowali i zdobyli Szychowice bronione przez ok. 100-osobową załogę (oddział UNS-u i pododdział 2 batalionu). Następnie oddziały polskie uderzyły na Łasków, w którym ukraińska samoobrona liczyła 20 osób. W obu wsiach zginęło w sumie 400 Ukraińców⁵⁴. Kolejne polskie uderzenie nastąpiło 16 marca. Celem ataku był oddział UNS-u w miejscowości Bereść. W czasie walk zginęło 200-300 Ukraińców, przede wszystkim cywilnych mieszkańców⁵⁵. Podczas polskiej ofensywy spalono ponad 20 wsi i zabito ok. 1,5 tys. Ukraińców przy minimalnych stratach własnych⁵⁶.

Ukraińskie kontrnatarcie rozpoczęło się z 17 na 18 marca uderzeniem batalionu pod dowództwem T. Onyszkiewicza „Hałajdy” na Dyniska, Tarnoszyn, Ułhówek i Żabcze. W czasie akcji zginęło 150 Polaków⁵⁷. Większość historyków podkreśla, że w drugiej połowie marca dochodzi do regularnej polsko-ukraińskiej konfrontacji zbrojnej. Ważniejsze starcia miały miejsce w rejonie wsi Kościaszyn, Liski, Poturzyn, Wasylów Mały (20 III), Frankokamionka (23 III), Ostrów i Wasylów Wielki (28 III). Marcowe walki zmusiły Polaków (istotną rolę odegrały tu niemieckie operacje antypartyzanckie oczyszczające zaplecze zbliżającego się frontu) do opuszczenia terenów w widłach Sołokiji i Bugu. W ten sposób ukształtowała się polska i ukraińska strefa wpływów rozgraniczona swoistą linią frontu biegnąca przez Hubinek-Podlodów-Żerniki-Posadów-Telatyn-Nabróż-Czermno-Honiatycze-Mołodiatycze⁵⁸.

Na przełomie marca i kwietnia na teren powiatu hrubieszowskiego przerzucono z Wołynia nowe formacje UPA. Były to: batalion im. Bohuna, batalion „Naławajki” i kompania „Wilki”. W pierwszej połowie kwietnia z Karpat przybyła kompania D. Karpenki „Jastruba”. W sumie siły ukraińskie liczyły ok. 3 tys. żołnierzy. Wszystkie jednostki ukraińskie włączono w skład tzw. Chełmskiego Frontu UPA (dowódca S. Nowycki „Spec”). Celem Frontu było niedopuszczenie do potencjalnej odsieczy sił polskich dla Lwowa⁵⁹.

Następna faza walk rozpoczęła się 2 kwietnia od polskiego ataku na Rzeczy-

⁵³ R. Ziętek, *Konflikt polsko...*, s. 278.

⁵⁴ М. Горний, *Трагедія українських...*, s. 154-160; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, s. 134, 137-138; G. Motyka, *Tak było...*, s. 189-190; А. Боляновський, *Дивізія Галичина...*, s. 220.

⁵⁵ M. Jaroszyński, B. Klembowski, E. Tokarczuk, *Łuny nad Bugiem...*, s. 161; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, s.138-139; S. Bielecki, *Zwalczanie OUN...*, s. 129.

⁵⁶ M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, s. 131, 139-150; М. Горний, *Трагедія українських...*, s. 136, 152, 156-157, 193-194; G. Motyka, *Tak było...*, s. 192.

⁵⁷ *Związek Walki Zbrojnej...*, s. 70-71.

⁵⁸ G. Motyka, *Tak było...*, s. 193-197; *Закерзоння. Спомини...*, t. 1, s. 200-201.

⁵⁹ Л. Шанковський, *УПА і дивізія...*, s. 59; G Motyka, *Tak było...*, s. 192, 198; В. Сергійчук, *Український здвиг...*, s. 175.

cę, który jednak załamał się wskutek silnego ukraińskiego oporu. W odpowiedzi 5 kwietnia batalion M. Onyszkiewicza „Oresta” uderzył na pozycje polskie w rejonie Podlodów-Rokitno-Żerniki, a 9 kwietnia tenże batalion, pododdział WLS-u i kompania „Wilki” rozpoczęły kolejną fazę ofensywy atakując zgrupowane w Posadowie oddziały AK. W jej wyniku Ukraińcy rozbili siły polskie i zajęli Telatyn. Starcia w dniach 5-9 kwietnia obie strony mogły uznać za swój sukces: Polacy zatrzymali ukraińskie natarcie, a Ukraińcy zrobili poważny wyłom w polskiej obronie, co ostatecznie zmusiło oddziały AK do wycofania się w tym rejonie za Huczwę⁶⁰. Po walkach pod Posadowem kierownictwo tomaszowskiego AK planowało – niezrealizowaną ze względów politycznych – kontrofensywę siłami całego Inspektoratu AK Zamość. Prawdopodobnie w związku z tą operacją komendant tomaszowskiego obwodu AK W. Szczepankiewicz „Drugak” wydał 13 kwietnia podległym sobie oddziałom rozkaz wysiedlenia w hrubieszowskie w celu oczyszczenia zaplecza ludności ukraińskiej z powiatu tomaszowskiego⁶¹. Z kolei Ukraińcy zorganizowali 30 kwietnia w Chełmie naradę liderów społeczności ukraińskiej południowo-wschodniej Lubelszczyzny. Powołano wówczas Chełmską Radę, mającą bronić ukraińskich praw do Chełmszczyzny i Podlasia. Wydarzenie to miało istotny wpływ na decyzję ukraińskiego podziemia o kontynuowaniu działań zaczepnych wobec Polaków⁶².

W połowie maja oddziały ukraińskie podjęły działania ofensywne: w rejonie Honiatycze-Wakijów i na odcinku Tyszowce-Telatyn. 19 maja oddziały UPA zaatakowały i zdobyły Nabroż. W wyniku kilkudniowych starć siły ukraińskie wyparły ostatecznie Polaków za Huczwę⁶³. Dowództwo AK Inspektoratu Zamość oraz hrubieszowskiego i tomaszowskiego BCh w obliczu potencjalnego zagrożenia ofensywą ukraińską postanowiło przeprowadzić 2 czerwca kontrnatarcie. W tym celu skoncentrowano ok. 3,2 tys. żołnierzy. Ich głównym zadaniem było zdobycie Rzeczycy i Ulhówka. Polski atak wskutek braku koordynacji działań pomiędzy oddziałami, silnego oporu formacji ukraińskich (szczególnie w Rzeczycy) oraz dużych strat własnych zakończył się fiaskiem⁶⁴.

⁶⁰ I. Caban, *Na dwa fronty...*, s. 218-219, 225-245.

⁶¹ Закерзоння. Спомини вояків..., t. 1, s. 201; G. Motyka, *Tak było...*, s. 199-201; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, s. 55-56.

⁶² M. Jasiak, *Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski*, w: *Polska-Ukraina: trudne pytania*, Warszawa 2000, t. 7, s. 101.

⁶³ G. Motyka, *Tak było...*, s. 202-203; Закерзоння. Спомини вояків..., t. 1, s. 203-204, t. 2, s. 74; I. Caban, *Na dwa fronty...*, s. 275-278.

⁶⁴ I. Caban, *Na dwa fronty...*, s.288-296; G. Motyka, *Tak było...*, s. 203-204.

14 czerwca oddziały UPA zaatakowały Łaszczów, ale natarcie zostało odparte⁶⁵. Natomiast 16 czerwca w odwecie za zabicie w marcu 9 Ukraińców z Bełzca przez bojówkę AK nieznany oddział podziemia ukraińskiego w rejonie Bełzec-Lubycza Królewska rozstrzelał 46 Polaków⁶⁶. Były to zarazem ostatnie starcia na tym terenie przed nadejściem niemiecko-radzieckiego frontu pod koniec lipca 1944 r.

Podsumowanie

Walki polsko-ukraińskie na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej były najkrwawszą konfrontacją obu narodów na ziemiach dzisiejszej Polski w latach czterdziestych XX w. Szacunki ukraińskie podają liczbę ok. 4 tys. zabitych Ukraińców, z czego prawie 1,4 tys. to ofiary o ustalonych personaliach. Polska historiografia ocenia straty polskie na ok. 2 tys. osób⁶⁷. Konfrontacja ta, zwłaszcza jej przyczyny, jest różnie interpretowana przez historiografię polską i ukraińską, a przedstawione powyżej fakty – to typowy schemat dotychczasowego naukowego podejścia do problemu i poczynionych ustaleń. Generalnie obie historiografie nie traktują jej jako odrębnego problemu badawczego, bowiem większość historyków ukraińskich uważa, że geneza antypolskiej akcji na Wołyniu tkwi w analogicznych działaniach polskiego podziemia właśnie na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1941 - (wiosna)1943. Polska historiografia odrzuca tę tezę, traktując ofiary ukraińskie jako odwet za działalność kolaboracyjną środowisk ukraińskich w dystrykcie lubelskim GG. Wskazuje jednocześnie, że to właśnie wydarzenia wołyńskie zdeterminowały na tym terenie antyukraińską operację, ale dopiero wiosną 1944 r. Jednak walki polsko-ukraińskie we wschodniej i południowej części Lubelszczyzny nie powinny być w historiografii traktowane tylko jako tło innych, jakoby ważniejszych odsłon konfliktu. Jak się wydaje, powyższy zarys ujęć danego problemu w historiografiach narodowych po 1989 r. stanowi jednocześnie postulat, aby w przyszłych badaniach z większą wyrazistością ujmować walki na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu, ponieważ stanowią one odrębny teatr działań militarnych zarówno w latach 1942-1944, jak i 1945-1947, rozgraniczany zarówno geograficznie, jak i strukturalno-organizacyjnie.

⁶⁵ Związek Walki Zbrojnej..., s. 231-238.

⁶⁶ J. Peter, Tomaszowskie za okupacji, Tomaszów Lubelski 1991, s. 209; I. Caban, Na dwa fronty..., s. 215-217.

⁶⁷ Я. Пастернак, Нарис історії..., s. 425-426; Ю. Макап, Холмщина в..., s. 46-47; Z. Konieczny, Straty ludności w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1939-1947, w: Polska – Ukraina: trudne pytania, Warszawa 2001, t. 7, s. 233, 240.